

УДК 343.98

В. І. Бояров

ЩОДО ДЕЯКИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТВОРЕННЯ ЕКСТРЕМІСТСЬКИХ ФОРМУВАНЬ

Постановка проблеми. В останні роки багато країн світу постійно мають справу із загрозою вчинення терористичних актів, збільшенням загальної кількості інших кримінально караних проявів екстремізму, зокрема групових. До таких країн належить і Україна. Тому нині досить актуальним як для практиків, так і для науковців-криміналістів є питання формування та втілення у практику криміналістичної методики розслідування екстремізму.

В останні роки в Україні з'явилися дослідження особливостей розслідування деяких проявів екстремістської діяльності, серед них варто відзначити це роботи І.М. Білоус, М.О. Ларкіна, П.В. Шалдирвана та ін. Але всі вони розглядають окремі види екстремістської діяльності, не визначаючи концептуальні засади базової криміналістичної методики розслідування зазначеної категорії злочинів. Аналогічна ситуація і в РФ, де з'явилося кілька робіт, присвячених деяким питанням розслідування кримінально караних проявів екстремізму, зокрема, це роботи М.А. Алпеевої, У.Н. Ахмедова, А.М. Багмета, В.С. Капиці, О.М. Коршунової, Р.В. Кулешова, І.В. Погодіна, Г.В. Сергеевої, Д.Г. Скорікова та ін.

Але загалом можна констатувати, що криміналістична методика суттєво відстає від вимог сьогодення. Саме невизначеність деяких питань, важливих для формування криміналістичної методики розслідування кримінально караних проявів екстремізму, зокрема, щодо особливостей формування сучасних екстремістських формувань (у тому числі як обставини, яка підлягає доказуванню), визначило вибір теми статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах відсутності у чинному кримінальному законодавстві України визначення екстремізму під кримінально караними проявами екстремізму розуміють три великі групи кримінальних правопорушень: 1) кримінально карані діяння, які посягають на основи та безпеку політичного устрою (ст.ст. 109, 110, 111, 113 КК України); 2) злочини терористичного характеру (ст.ст. 112, 258, 258№, 258І, 258і, 2584, 2585, 260, 261, 278, 442, 443, 444 КК України); 3) злочини екстремістської спрямованості, які вчиняються з мотивів ненависті

або ворожнечі стосовно осіб, котрі належать до певної етнічної, расової, релігійної, політичної та іншої соціальної групи (п. 14 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 127, ч. 2 ст. 129, ст. 161 та ст. 300 КК України) [1].

Традиційно екстремізм і тероризм розглядаються як явища, що викликані комплексом причин соціального і політичного характеру [2, с. 772]. Зокрема, теорія соціальної депривації пояснює появу екстремізму в суспільстві бідністю в умовах асиметричного розподілу влади. Одним із різновидів цієї теорії є теорія «відносної депривації» (Т.Р. Гарр): люди починають проявляти найбільше невдоволення і схильність до насильства у разі розходжень між ціннісними очікуваннями групи та її нереалізованими ціннісними можливостями [3, с. 51, 84] (те, що є характерним для нашої країни в останні роки). При цьому не обов'язково це можуть бути насильницькі дії, оскільки своє ставлення до діючого соціально-політичного порядку людина, за класифікацією Р. Мертона, може проявляти в таких найбільш поширених формах, якими є конформізм, ретризм, новаторство, ритуалізм, заколот. Таким чином, екстремізм є однією із форм бунту (заколоту) – агресивного заперечення діючого соціального порядку, але це є лише проявом так званого середнього ступеня дестабілізації суспільної свідомості, де першим ступенем втрати стабільного стану визнається радикалізм, а третім – тероризм [4, с. 26]. Спочатку людина вимагає радикальних змін у суспільстві без насильства, а потім, коли нічого в суспільстві не змінюється на краще, переходить до екстремістських дій, крайнім проявом яких є тероризм.

Важливе і, на жаль, негативне значення для зазначених процесів має глобалізація інформаційно-комунікаційного середовища («глобальне село» Г.М. Маклюєна, «мережеве суспільство» М. Кастельє та ін.), яке суттєво сприяє виникненню умов для екстремістської експансії, оскільки члени екстремістських рухів і угруповань отримали можливість розповсюджувати свою ідеологію в інтернет-ресурсах, де чисельність аудиторії (переважно молоді) може коливатися від кількох десятків до сотень тисяч [5, с. 3].

І якщо раніше людина, наприклад, мала бажання підтримати протести, то її участь у таких діях у складі натовпу частіше за все була випадковою і не набувала ознак участі в організованих формуваннях. В умовах інформаційного глобалізму створення екстремістських формувань, які у подальшому можуть набувати ознак організованих, відбувається зовсім іншим, порівняно із традиційними організованими злочинними угрупованнями (ОЗУ), шляхом: від групи типу «компанії» до злочинної групи з розподілом ролей, від організованої злочинної групи до злочинної організації. Зокрема, сучасні дослідники особливостей створення екстремістських формувань активно застосовують теорію соціальних мереж (М. Грановеттер, Р. Берт), а також теорію соціального капіталу (П. Бурдье, Р. Коулман та ін.), де соціальна мережа розглядається як група індивідуальних учасників, котрі поділяють неформальні норми або цінності, а соціальний капітал – як здатність учасників (агентів) гарантувати собі блага завдяки членству в

мережі або інших соціальних структурах. Важливим для розуміння сутності об'єднання осіб у таку групу є те, що під благами не обов'язково розуміються саме матеріальні блага – це можуть бути емоційні прив'язаності, особисті зв'язки, духовні потреби та ін. [6, с. 5].

У результаті виникає такий феномен – самоорганізуюча мережева система з незвичайними характеристиками стійкості і гнучкості [7, с. 185, 191]. Екстремізм в умовах глобалізації та інформатизації соціуму змінює форми свого прояву: спочатку він має віртуальний характер, а потім трансформується в явища об'єктивної реальності завдяки соціально-груповій самоорганізації молоді. При цьому комунікація типу «віртуальна реальність – об'єктивна реальність» дозволяє екстремізму виходити за межі віртуальної реальності та перетворюватись у різні форми відповідної девіантної поведінки таких осіб (у різних сферах: політичній, релігійній, інформаційній). Одним із механізмів, який сприяє зазначеній трансформації, є діяльність так званих «лідерів поглядів», які сприяють усталеній груповій комунікації [5, с. 11].

Саме це визначає відмінності більшості осіб, які входять до складу екстремістського формування, від учасників традиційних організованих злочинних угруповань, де превалюють корисливі інтереси. І при цьому екстремістські формування можуть набувати ознак організованого формування: коли, наприклад, ідеологія екстремізму, яка сприйнята всіма її учасниками, забороняє інакомислення, приймається власна система політичних, ідеологічних, релігійних поглядів, а самі ідеологи таких формувань вимагають від учасників сліпої покори і виконання усіх наказів і інструкцій.

Ідейна близькість учасників екстремістських формувань на основі сприйняття ними певної спільної ідеології, основу якої становлять ідеї нетерпимості до фундаментальних демократичних цінностей і принципів демократії як форми суспільно-політичного устрою та політичного режиму, а також ворожнечі до конституційного устрою і демократичної правової держави [8, с. 100] є тим фундаментом, на якому відбувається формування і подальша трансформація екстремістських угруповань, які перетворюються в організовані формування.

Наприклад, на якомусь етапі виникає досить велика група осіб, які можуть не знати одне одного, але потенційно в певних ситуаціях (за закликотом «лідерів поглядів», котрі формують таку установку, яка «виражає готовність індивіда до поведінки, що суперечить нормам – вираженням цінностей у суспільстві, які виконують кримінально-правову регламентацію заборонених діянь» [9, с. 221]) вони можуть поставати вже не як стихійний натовп, а як організована група. Зокрема, особи, які беруть активну участь в обговоренні питань на форумах в інтернет-мережі: їх поєднують ідеї, в основу яких покладено необхідність радикальних змін у державі. Вони залишаються звичайними активними учасниками обговорення (прихованими або явними, так званими «симпатиками» або «фанатиками» та ін.), але у кризових ситуаціях, коли виникає своєрідна «революційна ситуація», ці

особи можуть швидко зорганізуватись у натовп, який поєднує осіб, котрі раніше одне одного особисто не знали, і може швидко перетворитись у ту рушійну силу, яка бере участь у вчиненні кримінальних правопорушень, переважно насильницького характеру (зокрема, в масових заворушеннях, знищенні майна, захопленні будівель державних установ, підпалах, групових хуліганських діях, вандалізмі, опорі представникам влади та ін.), спрямованих на радикальні зміни у суспільстві.

Тому в методиці розслідування кримінально каранних проявів екстремізму важливою є криміналістична характеристика, яка передбачає такі елементи, як спосіб вчинення злочину (включаючи способи готування та приховування), особливості обстановки вчинення злочину, особу потерпілого та особу злочинця, особливості механізму слідоутворення – у разі вчинення злочину в групі додатково повинна бути інформація і щодо такої групи (угруповання, об'єднання): обставини й особливості її формування та трансформації, кількість її учасників, ступінь організованості та структури, етапи формування, сутність ідеологічної установки (ідеології), яка поєднує членів групи, особливості джерел фінансування та ін. [10].

Щодо типової особи злочинця варто зазначити, що, як правило, це молоді люди, переважно чоловічої статі (віком від 16 до 38 років), які об'єднані на основі відповідної ідеології (ідеологічної установки), досить часто – із визначенням конкретної «спеціалізації» у складі групи, що причетні до діяльності екстремістських груп або об'єднань (як активні учасники). Останні є досить структурованими та можуть мати вигляд організованих злочинних угруповань і при цьому, як і в ОЗУ, у них визначені так звані «злочини базової спрямованості» (як правило – екстремістської спрямованості); за масштабами діяльності серед них можна виокремити локальні, міжрегіональні, міжнародні. Кількість жінок у складі таких формувань від 4 до 15% (із тенденцією збільшення їх у складі терористичних груп) [11, с. 89–90], хоча можуть бути і винятки. Так, у складі Револьюційних збройних сил Колумбії (FARC – визнана в США терористичною організацією) станом на 2016 р. кількість жінок становила 40% [12].

Важлива закономірність, яка характерна для екстремістських формувань – це наявність механізму регенерації (тобто здатність відновлення функцій і кадрового складу кримінальних ланок, які втрачають якусь, зокрема значну частину складу, за умови збереження ядра організації). Дослідники цього питання виокремлюють дві основні групи учасників зазначених формувань: 1) особи чоловічої статі віком від 25 до 37 років із вищою освітою, які володіють організаторськими здібностями (можуть розшукуватись за вчинення аналогічних злочинів); 2) особи чоловічої статі віком до 20 років (зокрема, неповнолітні), які мають середню або неповну середню освіту, не мають роботи [13, с. 5].

Для зазначених осіб типовою є наявність специфічної мотивації дій, як правило, не корисливої, а на ґрунті ненависті – учасники таких об'єднань (угруповань) здебільшого поєднані на ґрунті сприйняття ідеології фашизму, націоналізму, антисемітизму тощо.

Як відомо, серед інших обставин, які підлягають доказуванню у справах зазначеної категорії, чинний КПК України (ст. 91) передбачає мотиви вчинення правопорушення (п. 2 ч. 1 ст. 91) та обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення (п. 4 ч. 1 ст. 91). Ст. 67 КК України серед обставин, які обтяжують покарання, визначає вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою (п. 2 ч. 1 ст. 67 КК України) і вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату (п. 3 ч. 1 ст. 67 КК України).

Підлягають доказуванню, зокрема, мотиви вчинення злочину: політична, ідеологічна, расова, національна, релігійна ненависть чи ворожнеча або мотив ненависті чи ворожнечі стосовно певної соціальної групи (наприклад, інвалідів, осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації, регіональної належності осіб, їх клановості та ін.).

Таким чином, для кримінальних проваджень зазначеної категорії важливим є встановлення під час розслідування таких обставин: як була створена група (який спільний інтерес або ідеали спочатку об'єднували людей у групу, формування), на яких складниках у подальшому побудовано відповідну ідеологію, яка сприйнята всіма її учасниками; за яких обставин конкретна особа, яка підозрюється у вчиненні злочину (правопорушення), увійшла до складу формування, як дізналася про існування групи (наприклад, через Інтернет), як увійшла в контакт з активними учасниками групи, які ідеали поєднували її з іншими учасниками відповідної групи, як і за яких обставин особа була ознайомлена з ідеологічною платформою групи (екстремістського формування) або з деякими іншими видами діяльності, або щодо інтересів її учасників (наприклад, футбольні вболівальники), факти участі у конкретних, зокрема злочинних, акціях, джерела фінансування організації, мотивація такої злочинної діяльності тощо.

Встановлення мотивації дій – це досить складний момент у розслідуванні таких проваджень, хоча всі учасники формування розуміють сутність ідеологічного складника формування, цілей його діяльності. Але вони не завжди знають, яким шляхом формування може реалізувати в життя відповідну мету, програму. Наприклад, у відомій у РФ справі БОРН (Бойова організація російських націоналістів) деякі з учасників убивств вважали, що злочини вони вчиняли в інтересах влади РФ; інші дали свідчення, що брали участь у вбивствах, адже вважали, що таким чином усувають асоціальних осіб і захищають пересічних громадян. А керівник групи планував створити організацію типу IRA («Ірландської республіканської армії»), яка б мала поряд із легальною, також і нелегальну структуру (крило). При цьому легальне крило повинно було відстоювати інтереси, до яких шляхом терору закликає нелегальне крило [14].

Саме це – встановлення обставин створення такої специфічної групи (об'єднання), яким є екстремістське формування, та обставин, за яких особа залучена до діяльності цієї групи; як проходив перехід від аполітичної діяльності формування до сприйняття ідеології екстремізму – є

важливим для криміналістичної методики розслідування кримінально караних проявів групового екстремізму.

Вкрай важливим для визначення особливостей діяльності того чи іншого угруповання є питання фінансування, оскільки ефективність групової злочинної діяльності залежить від такого обов'язкового елемента забезпечення своєї діяльності, яким є наявність відповідного фінансування (як у період її формування та становлення, так і під час підготовки і вчинення злочинних дій). Для успішної боротьби з такими негативними явищами важливим фактором є перекриття каналів фінансування цієї діяльності. Крім того, відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 91 КПК України підлягають доказуванню факти фінансування та/або матеріального забезпечення вчинення кримінального правопорушення.

Питання фінансування діяльності й окремих заходів екстремістського угруповання особливо важливі в періоди, пов'язані з формуванням угруповання, підготовкою (наприклад, навчанням) його учасників, із підготовкою і проведенням масових виступів (організацією масових заворушень, мітингів, вчиненням нападів на громадян, знищенням майна, терористичних актів, виготовленням друкованих матеріалів екстремістського характеру та ін.). Саме тоді учасники екстремістського формування можуть вчиняти злочини з метою отримання коштів на фінансування своєї діяльності.

У 1999 р. на Північному Кавказі (РФ) екстремістськими формуваннями з метою забезпечення фінансування своєї діяльності було захоплено майже 1 500 заручників. Загальна сума викупу, на думку експертів, складала 200 млн. доларів США [15, с. 197–254]. М. Сейджман у зв'язку з цим наводить приклад, коли «Група Абу Сайяфа» втратила прихильність Усами бін Ладена, оскільки «перетворилась у злочинне угруповання, зацікавлене у викраденні людей із метою викупу» [7, с. 51].

Виявлення таких фактів під час розслідування надає можливість для притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, які не є базовими для цього формування (крадіжки, вимагання та інші злочини, які вчиняються із корисливих мотивів). Зазначені злочини, як правило, вчиняються не на належному професіональному рівні, тому вони можуть бути розкриті, а в процесі розслідування таких злочинів слідство може отримати інформацію і щодо діяльності екстремістського формування.

Висновки. Дослідження під час розслідування кримінальних проваджень такої специфічної групи (угруповання, об'єднання), яким є екстремістська організація (особливості її створення, трансформації, діяльність, склад, структура, джерела фінансування, сутність ідеологічного складника тощо), є однією з основних складових частин ефективності розслідування групових кримінально караних проявів екстремістської діяльності, обставинами, які підлягають доказуванню.

Література

1. Бояров В.І. Криміналістична класифікація кримінально-караних проявів екстремізму / В.І. Бояров // Вісник Академії адвокатури України. – 2015. – Т. 12. – Ч. 2 (33). – С. 210–216.
2. Михайлов М.А. Единообразие в определении круга преступлений террористической и экстремисткой направленности – необходимая предпосылка эффективности методики их расследования / М.А. Михайлов, В.С. Кряжев // Всероссийский криминологический журнал. – 2016. – Т. 10. – № 4. – С. 770–778.
3. Гарр Т.Р. Почему люди бунтуют / Т.Р. Гарр. – СПб. : Питер, 2005. – 461 с.
4. Самойлов С.Ф. Теоретико-методологические предпосылки социально-философского познания экстремизма / С.Ф. Самойлов, Г.А. Городенцев // Общество и право. – 2014. – № 4(50). – С. 25–29.
5. Кубякин Е.О. Молодежный экстремизм в условиях глобализации информационно-коммуникационной среды общественной жизни : автореф. дис. ... докт. социол. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Е.О. Кубякин. – Краснодар, 2012. – 49 с.
6. Сергеев С.А. Исследования экстремизма и радикализма в зарубежных и отечественных социальных науках / С.А. Сергеев // Конфликтология. – Казань : КФУ, 2011. – С. 1–17.
7. Сейджман М. Сетевые структуры терроризма / М. Сейджман. – М. : Идея-Пресс, 2008. – 219 с.
8. Сергун Е.П. Соотношение понятий «вид экстремизма» и «форма экстремизма» / Е.П. Сергун // Правовая культура. – 2013. – № 1. – С. 99–105.
9. Нежурбіда С. Етіологія злочину. Теорії, аналіз, результат : [монографія] / С. Нежурбіда. – Чернівці : Друк Арт, 2013. – 432 с.
10. Бояров В.І. Криміналістична характеристика кримінально караних проявів екстремізму / В.І. Бояров // Часопис Академії адвокатури України. – 2014. – № 25. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-2/12bvizes.pdf>.
11. Кулешов Р.В. Криминалистически значимые особенности субъектов преступлений в сфере экстремистской и террористической деятельности: гендерный аспект / Р.В. Кулешов // Вестник Казанского юридического института МВД России. – 2016. – № 2 (24). – С. 89–92.
12. Веселов А. Колумбийские уроки для Украины: почему нельзя победить повстанцев / А. Веселов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : RiaRu|World2017_03_05/.
13. Сергеева А.В. Особенности досудебного производства по уголовным делам о преступлениях экстремистской направленности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.В. Сергеева ; Акад. упр-ния МВД России. – М., 2012. – 22 с.
14. Михайлова А. Убийства без цели: пять главных загадок в деле БОРН / Анастасия Михайлова // РБК политика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://top.rbc.ru/politics/16/07/2015/55a736149a794759c01646bd>.
15. Степанова Е.А. Роль наркобизнеса в политэкономии конфликтов и терроризма / Е.А. Степанова. – М. : Весь Мир, 2005. – 312 с.

А н о т а ц і я

Бояров В. І. Щодо деяких особливостей створення екстремістських формувань. – Стаття.

У статті автор розглядає деякі концептуальні основи методики розслідування екстремістської діяльності: причини появи та поширення екстремістської ідеології, а також окремі особливості створення екстремістських формувань (її структура, рекрутизація молоді у її склад, відмінності процесу формування екстремістських організацій від процесу створення організованих злочинних угруповань, особливості фінансування та ін.) як обставини, що підлягають доказуванню. Розглядаються деякі особливості такого елементу криміналістичної характеристики, яким є інформація про особу злочинця, який вчиняє злочини у складі групи.

Ключові слова: екстремізм, криміналістична методика.

А н н о т а ц и я

Бояров В. И. О некоторых особенностях создания экстремистских формирований. – Статья.

В статье автор рассматривает некоторые концептуальные основы методики расследования экстремистской деятельности: причины появления и распространения экстремистской идеологии, а также некоторые особенности создания экстремистских формирований (их структура, способы вовлечения молодежи, отличие процессов создания экстремистских формирований от процесса формирования организованных преступных группировок, особенности финансирования и т.п.) как обстоятельства, которые подлежат доказыванию. Рассматриваются некоторые особенности такого элемента криминалистической характеристики, каким является информация о личности преступника, который совершает экстремистские действия в составе группы.

Ключевые слова: экстремизм, криминалистическая методика.

S u m m a r y

Boiarov V. I. On some features of creating extremist formations. – Article.

In this article the author examines the conceptual basis of investigation techniques extremist activity, causes and spread of extremist ideology, some features of the creation of extremist groups (their structure, recruitment the youth into their part, the differences of the process of formation of extremist groups from the process of creation of gangs, features of financing, etc.), as circumstances that are subject to proof. Some features of such an element of forensic characteristics are considered, such as information about the identity of the criminal who commits extremist actions within the group.

Key words: extremism, forensic methods.